

Rozdział I. Zagadnienia ogólne o postępowaniu oddłużeniowym osób fizycznych w systemach prawnych państw członkowskich UE

§ 1. Uwagi wprowadzające i terminologiczne dotyczące postępowania oddłużeniowego osób fizycznych

Wykształcenie się postępowania oddłużeniowego osób fizycznych związane jest z ewolucją postępowania upadłościowego przeznaczonego pierwotnie wyłącznie dla kupców, którzy za niespłacone długi odpowiadali nie tylko całym swoim majątkiem, ale także osobiście¹. Względy społeczne i gospodarcze² przyczyniły się do „upublicznienia” prawa upadłościowego³ i stopniowego łagodzenia sankcji wobec niewypłacalnych osób fizycznych będących przedsiębiorcami⁴. Aktualnie postępowanie oddłużeniowe obowiązuje w wielu kra-

¹ Np.: więzienie, chłosty, publiczne piętnowanie.

² M.in. zwolnienia grupowe, upadłość podwykonawców, upadłość uczciwych przedsiębiorców, którym się nie powiodło na skutek dekonstrukcji lub nieuczciwych działań innych podmiotów (F. Zedler, Prawo upadłościowe i układowe, Toruń 1997, s. 37–38; D. Czajka, Przedsiębiorstwo w kryzysie. Upadłość lub układ, Warszawa 1999, s. 20).

³ Prawo upadłościowe jest bowiem odpowiedzią ustawodawcy na uboczne zjawiska zachodzące w warunkach gry i ryzyka wolnorynkowego opartego na wolności gospodarczej i zasadzie swobodnej konkurencji (*ibidem*, s. 17).

⁴ W Europie z prawa handlowego (*lex mercatoria*), na bazie praw miejskich, między XIII a XVII w., wykształciły się dwa kierunki. Jeden funkcjonował głównie w miastach niemieckich, opierał się na władzy sądowej, której musieli poddać się wierzyciele (skodyfikowany w *Labyrinthus creditorum concurrencium*), drugi w miastach włoskich i francuskich, uprawniał wierzycieli do znacznej swobody, ostatecznie został skodyfikowany w *Ordonnance de commerce* w 1673 r. (A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa w sprawach o ogłoszenie upadłości objętych zakresem zastosowania Rozporządzenia Rady (WE) Nr 1346/2000 w sprawie postępowania upadłościowego, War-

jach na całym świecie, a w doktrynie wyróżniono generalnie trzy podejścia prawodawcze do oddłużania osób fizycznych⁵: konserwatywne (Chiny, Turcja, Egipt, Węgry, Brazylia, Meksyk, Argentyna)⁶, umiarkowane (Indie, Japonia, państwa skandynawskie, Niemcy, Francja, Hiszpania, Izrael, RPA, Kenia)⁷ oraz liberalne (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Kanada, Australia, Hongkong, Tajwan)⁸.

Poszukując, w dalszej części paragrafu, odpowiedniej definicji dla postępowania oddłużeniowego, w sposób ogólny można je scharakteryzować jako: postępowanie, które zarówno poprzez normy materialnoprawne, jak i formalnoprawne⁹, zmierza do rozwiązywania problemów prawnych nadmiernie zadłużonych osób fizycznych poprzez ich oddłużenie. Przy czym konsekwencje prawne oddłużenia są dwojakie: może bowiem dojść do:

- 1) umorzenia niespłaconych długów dłużnika¹⁰ lub też do

szawa 2011, s. 29–30; zob. szerzej na temat historii prawa upadłościowego: *M. Geronim*, w: *A. Hrycaj, A. Jakubecki, A. Witosz* (red.), *System Prawa Handlowego*, t. 6, *Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, Warszawa 2016, s. 11–13).

⁵ *B. Świecka*, *Niewypłacalność gospodarstw domowych. Przyczyny, skutki, przeciwdziałania*, Warszawa 2009, s. 198; *J. Odorzyńska-Kondek*, *Upadłość konsumencka w świetle wybranych przepisów prawnych*, HW 2011, Nr 330, s. 3; *S. Gurgul*, *Widmo konsumenckiej upadłości*, *Rzeczp.* 2008, Nr 191; *R. Efrat*, *Global trends in personal bankruptcy*, http://www.csun.edu/~re38791/world/Global_Trends.doc (dostęp: 19.3.2014 r.), s. 5–11.

⁶ Brak oddłużenia dla konsumentów, a głównym założeniem ustawodawczym jest zorientowanie na maksymalne zaspokojenie wierzycieli (*R. Efrat*, *Global trends*, s. 5–8; *J. Odorzyńska-Kondek*, *Upadłość konsumencka*, s. 3; *B. Świecka*, *Niewypłacalność gospodarstw domowych*, s. 198).

⁷ Oddłużenie konsumentów jest obwarowane ustawowymi obostrzeniami (*B. Świecka*, *Niewypłacalność gospodarstw domowych*, s. 198–199; *J. Odorzyńska-Kondek*, *Upadłość konsumencka*, s. 3; *R. Efrat*, *Global trends*, s. 9–11).

⁸ Oddłużenie konsumentów jest stosunkowo automatyczne i szybkie (*R. Efrat*, *Global trends*, s. 14; *B. Świecka*, *Niewypłacalność gospodarstw domowych*, s. 198–199; *J. Odorzyńska-Kondek*, *Upadłość konsumencka*, s. 3). Podejście liberalne charakteryzują się przy tym znaczną ochroną dochodów uzyskiwanych przez dłużnika (*ibidem*).

⁹ Na obecność norm prawa materialnego w postępowaniu upadłościowym zwrócił uwagę *E. Till*, *Materialne austriackie prawo konkursowe*, Lwów 1907, s. 8. Ponadto, *F. Zedler*, *Prawo upadłościowe i układowe*, s. 59–63, wyodrębnił prawo procesowe upadłościowe (postępowanie upadłościowe), prawomaterialne upadłościowe (zdefiniowane jako „część prawa upadłościowego, która reguluje materialnoprawne skutki ogłoszenia upadłości oraz skutki innych działań podjętych w toku postępowania upadłościowego”) oraz prawo karne upadłościowe.

¹⁰ Tak jest np. w Polsce, zgodnie z art. 491¹⁶ i 491²¹ PrUpad. Na skutek umorzenia dochodzi do wygaśnięcia zobowiązania, w którym upadły jest dłużnikiem (*J. Lachner*, *Umarzanie zobowiązań w postępowaniu upadłościowym wobec osób fizycznych nieprowadzących działalności gospodarczej*, w: *B. Gnela, K. Michałowska* (red.), *Współczesne wyzwania prawa konsumenckiego*, Warszawa 2015, s. 285.

2) zamienienia ich na tzw. zobowiązania naturalne¹¹.

Wyszczególnienie postępowania oddłużeniowego osób fizycznych, dlatego jest istotne, albowiem w przeciwieństwie do tradycyjnych postępowań upadłościowych, prowadzi do zwolnienia dłużnika z tych długów, których nie udało mu się spłacić w trakcie postępowania¹².

Oddłużenie to instytucja prawna *sui generis*, generalnie oznaczająca „zwolnienie z długów”¹³, a zatem odejście od pełnej odpowiedzialności dłużnika za nieuregulowane zobowiązania¹⁴. Jest to swoistego rodzaju uprawnienie osoby fizycznej, która ma roszczenie procesowe o przeprowadzenie postępowania oddłużeniowego. Uprawnienie to ma swoje źródło w szeroko pojętym interesie publicznym¹⁵, w związku z zasadą godności ludzkiej i zasadą solidarności społecznej. Ta szczególna sytuacja osoby fizycznej znalazła swoją podstawę normatywną z chwilą wprowadzenia, do europejskich systemów prawnych, krajowych postępowań oddłużeniowych. Oddłużenie należy zatem traktować jako roszczenie procesowe do wydania przez sąd lub inny odpowiedni organ władzy publicznej orzeczenia o zwolnieniu dłużnika z długów. Na podstawie bowiem orzeczenia o oddłużeniu wierzyciel pozbawiony zostaje możliwości poszukiwania swojego zaspokojenia na drodze egzekucyjnej po za-

¹¹ Czyli bez możliwości skorzystania z przymusu państwowego w celu wyegzekwowania długu, jednakże jego dobrowolne spełnienie przez dłużnika nie jest traktowane jako nienależne, a więc spełniający je dłużnik nie może domagać się zwrotu np. w Niemczech (*P. Tereszkiewicz*, Zwolnienie z długów w prawie upadłościowym i tzw. upadłość konsumentka – rozważania teoretyczne i prawnoporównawcze z perspektywy polskiego porządku prawnego, HUK 2008, Nr 2, s. 266; *idem*, Postępowania upadłościowe i oddłużeniowe dla konsumentów w Stanach Zjednoczonych i niektórych krajach europejskich (cz. 2), TPP 2000, Nr 3, s. 40) oraz długi gospodarcze we Francji (*M. Porzycki*, Umorzenie długów w postępowaniu upadłościowym, TPP 2006, Nr 1, s. 72).

¹² *P. Tereszkiewicz*, Zwolnienie z długów, s. 227, który wprost stwierdza, iż postępowanie oddłużeniowe dopuszczone w ramach postępowań upadłościowych stanowi „zmianę paradygmatu w dziedzinie prawa upadłościowego”, albowiem tradycyjne postępowanie upadłościowe nie dopuszczało do zwolnienia z niespłaconych długów, a nawet do restrukturyzacji zobowiązań upadłego (*ibidem*, s. 227–228). W polskim prawie upadłościowym wyciąg z listy wierzytelności stał się po zakończeniu postępowania tytułem egzekucyjnym. Tym samym wierzyciel mógł nadal egzekwować niespłacone w trakcie postępowania upadłościowego zobowiązania dłużnika.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Oddłużenie jest bliskie innym konstrukcjom prawnym, jednak żadna z nich nie jest na tyle dominująca, aby pozwalała na objaśnienie jej istoty jako wywodzonej z innej instytucji prawnej (*ibidem*, s. 248).

¹⁵ Wyr. ETPCz z 20.7.2004 r. w sprawie *Bäck v. Finland*, <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61929#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61929%22%5D%7D> (dostęp 20.10.2014 r.).

kończeniu postępowania oddłużeniowego¹⁶. Na gruncie prawa prywatnego oddłużenie osób fizycznych nie jest jedynym odstępstwem od generalnej zasady ochrony trwałości stosunku prawnego, jakim jest zobowiązanie. Również prawo upadłościowe dla przedsiębiorców dopuszcza ingerencję w treść stosunków cywilnoprawnych, z uwagi na zmianę okoliczności i stosunków ekonomiczno-prawnych po ogłoszeniu upadłości¹⁷. Ochrona słabszej strony umowy, w szczególności konsumenta, względem wykwalifikowanych podmiotów gospodarczych przyniosła również istotne zmiany w sferze prawa zobowiązań. Na podstawie legislacyjnych działań prawodawcy europejskiego, w prawie cywilnym przewidziano wiele odstępstw od zasady *pacta sunt servanda*¹⁸, poprzez wprowadzenie tzw. konsumenckiego prawa odstąpienia¹⁹ oraz uznając szeroki zakres klauzul umownych za niezgodne z prawem czy dobrymi obyczajami, przez co odmawia się im skuteczności i wpływa na kształt stosunków obligacyjnych²⁰.

Na gruncie prawa polskiego instytucja oddłużenia upadłego będącego osobą fizyczną została wprowadzona przez art. 369 i 370 PrUpadNap²¹ i motywowana była względami natury prakseologicznej. Początkowo oddłużenie dotyczyło tylko przedsiębiorców, co było źródłem zarzutów o niekonstytucyjności tych rozwiązań²². Aktualnie możliwość oddłużenia przysługuje wszystkim osobom fizycznym, z tym, że w zależności od pełnionej roli społecznej: przedsiębiorca czy też osoba fizyczna niebędąca przedsiębiorcą, stosuje się

¹⁶ M. Porzycki, Umorzenie długów, s. 69; F. Zedler, w: A. Jakubecki, F. Zedler, Prawo upadłościowe i naprawcze. Komentarz, Kraków 2006, s. 1043.

¹⁷ D. Czajka, Przedsiębiorstwo w kryzysie, s. 22–23.

¹⁸ Umów należy dotrzymywać (łac.), podobne znaczenie ma niemiecka zasada *Geld muss Man haben* – pieniądze dłużnik musi posiadać.

¹⁹ Zob. szerzej M. Pecyna, Kontrola wzorców umownych poza obrotem konsumenckim, Kraków 2003, s. 21; E. Łętowska, Europejskie prawo umów konsumenckich, Warszawa 2004, s. 35–44; A. Jaroszek, Prawo właściwe dla umów konsumenckich zawieranych przez Internet, Warszawa 2009, s. 39–40. Na ograniczenie zasady swobody umów poprzez ustawowe ograniczenie swobody kształtowania treści umów zawieranych z konsumentem (np. minimalne wymagania umowy rachunku bankowego, kredytu konsumenckiego) wskazała również E. Rutkowska-Tomaszewska, Naruszenie obowiązków informacyjnych banków w prawie umów konsumenckich, Warszawa 2009, s. 35–37.

²⁰ P. Tereszkiwicz, Zwolnienie z długów, s. 230 i nast.

²¹ Ustawa z 28.2.2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz.U. Nr 60, poz. 535).

²² M. Porzycki, Umorzenie długów, s. 69.

różne przepisy²³. Oddłużenie polega na umorzeniu niezaspokojonych, w postępowaniu upadłościowym i w trakcie planu spłat, zobowiązań upadłego²⁴. Postępowanie oddłużeniowe w Polsce jest uregulowane jako odrębne postępowanie upadłościowe²⁵, będące szczególnym rodzajem sądowego postępowania cywilnego²⁶.

Odwołanie się do prawa upadłościowego na gruncie badań komparatystycznych europejskich porządków prawnych nie jest jednoznaczne. W doktrynie prawa upadłościowego, wskazuje się bowiem na różnice występujące w poszczególnych prawodawstwach²⁷, które dotyczą w szczególności: samej nazwy prawo upadłościowe²⁸, systematyki²⁹, sposobu prawnej regulacji³⁰ i jej charakteru prawnego³¹ oraz zakresu podmiotowego³² i przedmiotowego³³. Jako

²³ W stosunku do przedsiębiorców stosuje się znowelizowane przepisy art. 369–370f PrUpad, natomiast w stosunku do osób fizycznych nieprowadzących działalności gospodarczej są to art. 491¹–491²³ PrUpad.

²⁴ F. Zedler, Prawo upadłościowe i naprawcze, s. 1043.

²⁵ Art. 491¹ PrUpad.

²⁶ R. Adamus, w: R. Adamus, B. Groele (red.), Upadłość konsumencka. Komentarz do nowelizacji prawa upadłościowego i naprawczego, 2015, s. 121.

²⁷ F. Zedler, Prawo upadłościowe i układowe, s. 35; T. Chilarski, Upadłość transgraniczna w prawie Unii Europejskiej, Warszawa 2008, s. 1; A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 29–30.

²⁸ Obok nazwy „prawo upadłościowe” występują określenia takie jak: „konkurs”, „bankructwo”, *insolvency*, co w języku polskim oznacza „niewypłacalność” (A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 34–36; F. Zedler, Prawo upadłościowe, s. 39).

²⁹ Np.: w nieobowiązujących rozporządzeniach Prezydenta Rzeczypospolitej z 24.10.1934 r. – Prawo upadłościowe (Dz.U. z 1934 r. Nr 93, poz. 834) oraz Prawo o postępowaniu układowem (Dz.U. z 1934 r. Nr 93, poz. 836) funkcjonowały dwie metody: prawo upadłościowe (służące generalnie do zaspokajania roszczeń wierzycieli poprzez likwidację majątku upadłego) oraz prawo układowe (mające zasadniczo na celu restrukturyzację zobowiązań dłużnika i sanację przedsiębiorstwa). W pierwotnym brzmieniu ustawy z 28.2.2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz.U. Nr 60, poz. 535) w ramach postępowania upadłościowego wprowadzono: postępowanie upadłościowe z możliwością zawarcia układu oraz postępowanie upadłościowe obejmujące likwidację majątku dłużnika (*ibidem*, s. 35; M. Pannert, Wpływ upadłości likwidacyjnej na wykonywanie zobowiązań z umów wzajemnych, Warszawa 2010, s. 22 i 27).

³⁰ Np. w Austrii, Belgii, Czechach, na Litwie, Łotwie, w Niemczech, Polsce, Hiszpanii prawo upadłościowe uregulowane jest odrębnymi aktami prawnymi. W Bułgarii, Francji, Malcie i Irlandii zagadnienia dotyczące upadłości przedsiębiorców lub osób prawnych zawarte są w Kodeksie handlowym lub prawie spółek (A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 31–34).

³¹ W większości państw członkowskich UE, w tym w Polsce, jest cywilnym postępowaniem sądowym, którego przebieg jest uregulowany w aktach prawnych odrębnych od Kodeksu postępowania cywilnego. Natomiast m.in. w Anglii, Irlandii i na Cyprze pewne rodzaje postępowania o charakterze cywilnym toczą się całkowicie lub częściowo poza sądem, a we Włoszech i Francji niektóre postępowania upadłościowe mają charakter administracyjny (*ibidem*, s. 37–40).

źródło tych różnic w nauce prawa upadłościowego wskazano przede wszystkim na uwarunkowania historyczne³⁴, ścisłe powiązanie prawa upadłościowego z innymi dziedzinami prawa³⁵ oraz politykę danego państwa, w szczególności w zakresie stosunków społecznych³⁶.

Problem w unifikacji terminologicznej postępowań upadłościowych zauważył również ustawodawca unijny. W uchylonym rozporządzeniu 1346/2000³⁷ z uwagi na uniwersalny charakter regulacji, skorzystał z techniki odesłań do załączników A i B, nie definiując wprost tego terminu³⁸. Przy czym jak słusznie wówczas zauważono w doktrynie, postępowania upadłościowe obejmowały zarówno postępowania o charakterze likwidacyjnym i nielikwidacyjnym, tzn. z możliwością zawarcia układu lub mających na celu reorganizację³⁹. Zakresem przedmiotowym uchylonego rozporządzenia 1346/2000,

³² Tylko dla przedsiębiorców (kupców) lub również dla osób fizycznych nieprowadzących działalności gospodarczej (*ibidem*, s. 41–46).

³³ F. Zedler wskazuje na: zaspokojenie wierzycieli, restrukturyzację zobowiązań dłużnika i jego przedsiębiorstwa, samoistne oddłużenie dłużnika (F. Zedler, Prawo upadłościowe, s. 36).

³⁴ Różny rozwój prawa handlowego – *lex mercatoria* (A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 29–30).

³⁵ Prawem prywatnym i publicznym, będącym także wyrazem kultury prawnej danego ustawodawstwa (*ibidem*, s. 30).

³⁶ Polityka społeczna wiąże się przede wszystkim z funkcją i celem prawa jakie miałyby ono do spełnienia w kontekście społeczeństwa. Z tego też względu przy upadłości przedsiębiorców wskazuje się na racjonalny podział masy majątkowej oraz potrzebę równomiernego zaspokojenia wierzycieli (tak. M. Allerhand, Prawo upadłościowe. Komentarz, t. 1, 1937, reprint z 1991, s. 4). M. Pannert wskazuje na względy słusznościowe i konieczność utrzymania stabilności obrotu gospodarczego, w ramach którego wierzyciel powinien podlegać szczególnej ochronie (M. Pannert, Wpływ upadłości, s. 22). Według bowiem tego autora: „bezwzględna realizacja zasady *prior tempore potior iure* w zakresie dochodzenia roszczeń mogłaby bowiem spowodować chaos i walkę wszystkich przeciw wszystkim” (*ibidem*). W zakresie ochrony wierzycieli polityka społeczna ujawnia się poprzez uprzywilejowanie określonych grup wierzycieli w ramach postępowania upadłościowego (A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 30).

³⁷ Rozporządzenie Rady (WE) Nr 1346/2000 z 29.5.2000 r. w sprawie postępowania upadłościowego (Dz.Urz. WE z 2000 r., L Nr 160, s. 1).

³⁸ M. Armatowska, Uznanie zagranicznych postępowań upadłościowych na podstawie rozporządzenia Rady (WE) Nr 1346/2000 w sprawie postępowania upadłościowego, Warszawa 2011, s. 32.

³⁹ A. Hrycaj, Jurysdykcja krajowa, s. 96; M. Armatowska, Uznanie zagranicznych postępowań, s. 35. Na przykład: francuskie postępowanie naprawcze (*redressement judiciaire*), jako przykład szerokiego interpretowania rozporządzenia 1346/2000 (*ibidem*).

objęte było wówczas postępowanie upadłościowe, które spełniało cztery warunki⁴⁰:

- a) było to postępowanie zbiorowe;
- b) przewidywało niewypłacalność dłużnika⁴¹;
- c) dochodziło do zajęcia całkowitego lub częściowego majątku dłużnika⁴² oraz
- d) powołany był zarządca⁴³.

Z dniem 26.6.2017 r., aktualnie obowiązujące rozporządzenie 2015/848⁴⁴, zastąpiło uchylone rozporządzenie 1346/2000. Zgodnie z motywem 10 preambuły rozporządzenia 2015/848 poszerzono dotychczasową definicję postępowania upadłościowego na postępowania hybrydowe⁴⁵ i przedupadłościowe⁴⁶, a także inne postępowania upadłościowe dotyczące osób fizycznych, w tym postępowania dotyczące umorzenia zadłużenia, nawet gdy w trakcie takich postępowań oddłużeniowych nie powołuje się zarządcy, o ile podlegają one kontroli sądowej lub nadzorowi sądowemu. Szeroki zakres przedmiotowy rozporządzenia 2015/848 potwierdza motyw 7 preambuły, z którego wynika, iż: „upadłości, układy i inne podobne postępowania” – nawet jeżeli nie występują w załączniku A – należy interpretować na korzyść zakresu niniejszego rozporządzenia, tak aby maksymalnie uniknąć luk regulacyjnych⁴⁷. Niemniej legalną definicję postępowań upadłościowych zawiera art. 1 rozporządzenia 2015/848, zgodnie

⁴⁰ A. Hrycaj, *Jurydyka krajowa*, s. 91.

⁴¹ Rozporządzenie 1346/2000 nie zawierało definicji legalnej stanu „niewypłacalności” pozostawiając tę kwestię regulacji prawa wewnętrznego państw członkowskich UE (*ibidem*, s. 92). Ponadto analiza wymienionych w załączniku A postępowań upadłościowych wskazywała, iż „przewidywać niewypłacalność” oznacza zarówno stan niewypłacalności, jak i zagrożenie niewypłacalnością (*ibidem*, s. 96).

⁴² Co w konsekwencji oznacza pozbawienie go możliwości zarządu majątkiem w całości lub w części (*ibidem*, s. 92).

⁴³ Definicja legalna „zarządcy” zawarta była w art. 2 pkt b uchylonego rozporządzenia 1346/2000, a wykaz tych osób znajdował się w załączniku C (*ibidem*).

⁴⁴ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 2015/848 z 20.5.2015 r. w sprawie postępowania upadłościowego (Dz.Urz. UE z 2015 r., L Nr 141, s. 19).

⁴⁵ Tzn. postępowania, w których nie dokonuje się zmiany istniejącego zarządu.

⁴⁶ Tzn. postępowania, w których przewiduje się restrukturyzację przedsiębiorstwa na etapie przed upadłością.

⁴⁷ W kontekście rozłączności zakresu zastosowania z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 1215/2012 z 12.12.2012 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (Dz.Urz. UE z 2012 r., L Nr 351, s. 1).

z którym są to publiczne postępowania zbiorowe wpisane do załącznika A, dla których:

- a) powołano zarządcę na skutek odebrania lub ograniczenia dłużnikowi prawa zarządu majątkiem;
- b) występuje kontrola sądowa nad majątkiem i sprawami dłużnika;
- c) zawieszono są indywidualne postępowania egzekucyjne wobec dłużnika.

W polskim systemie prawnym zakwalifikowanie postępowania oddłużeniowego w ramy prawa upadłościowego, uzasadnia się poszanowaniem głównych zasad prawa cywilnego – zasady autonomii woli i swobody kontraktowania⁴⁸. Wskazuje się przy tym w doktrynie, że w przeciwieństwie do polskiej instytucji cywilnoprawnej „zwolnienia z długu” (art. 508 KC⁴⁹), oddłużenie, co do zasady, nie jest umową, ale ma generalnie publicznoprawny charakter, stanowiąc swoistą ochronę *ex post* przed negatywnymi konsekwencjami własnych autonomicznych decyzji dłużnika⁵⁰. Wykluczono również instytucję orzeczenia sędziowskiego o rozwiązaniu umowy lub odmiennym oznaczeniu świadczenia stron, z uwagi na jej różny od oddłużenia charakter, związany zarówno z indywidualnym stosunkiem umownym, w jaki ingeruje sąd, jak i imperatywem słuszności i wyważenia interesów stron⁵¹. Jednocześnie w literaturze przedmiotu podkreśla się, iż przyznanie dziedzicze prawa upadłościowego funkcji oddłużania osób fizycznych nie stanowi o braku związku tej instytucji z ogólnymi przepisami prawa cywilnego⁵². Należy bowiem wskazać, iż ochrona nadmiernie zadłużonych dłużników – zanim wprowadzono do ustawodawstw europejskich postępowanie oddłużeniowe – mogła być poszukiwana również na gruncie istniejących konstrukcji prawnych prawa zobowiązań⁵³. W doktrynie polskiej wskazano, przyjmując model subiektywnego rozumienia nie-

⁴⁸ A. Hrycaj, *Jurisdykcja krajowa*, s. 230; E. Kabza, *Wybrane problemy upadłości konsumenckiej w świetle nowej regulacji*, SIT 2009, Nr 5, s. 125.

⁴⁹ Ustawa z 23.4.1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 1025 ze zm.).

⁵⁰ P. Tereszkievicz, *Zwolnienie z długów*, s. 246–247; E. Kabza, *Wybrane problemy upadłości konsumenckiej*, s. 125. E. Kabza jednocześnie wskazuje, że oddłużenie stawowi wyraz przyjętej przez ustawodawcę określonej aksjologii ingerującej w konsekwencje prawne niewykonania stosunków obligacyjnych (E. Kabza, *Wybrane problemy upadłości konsumenckiej*, s. 125). Ponadto autorka za I. Ramsay wyróżnia, z uwagi na kryterium funkcjonalne, trzy podstawowe przyczyny legislacyjnych działań w zakresie postępowań oddłużeniowych: a) jako odpowiedź na przestępcze działania dłużnika; b) jako sposób jego ochrony; c) jako nieodłączny składnik państwa dobrobytu (*ibidem*).

⁵¹ E. Kabza, *Wybrane problemy upadłości konsumenckiej*, s. 125, albowiem postępowanie oddłużeniowe ma służyć przede wszystkim interesowi nadmiernie zadłużonego dłużnika.

⁵² P. Tereszkievicz, *Zwolnienie z długów*, s. 230.

⁵³ *Ibidem*, s. 248.

możliwości świadczenia, iż przypadek „nędzy wyjątkowej” może być traktowany jako sytuacja, kiedy dłużnik nie może spełnić świadczenia⁵⁴. W doktrynie niemieckiej zaproponowano wykładnię przepisów o zobowiązaniach umownych, w taki sposób, aby przyjmować, iż dłużnik (konsument) zobowiązał się do świadczenia pieniężnego tylko w granicach znanej wierzycielowi części dochodu podlegającej zajęciu⁵⁵. Można było również rozważać, czy oddłużenie nie jest formą odszkodowania za nienależyte wykonanie zobowiązania w przypadku, gdy wierzyciel, wbrew swojemu obowiązkowi kontraktowemu, nie zbadał dokładnie zdolności kredytowej dłużnika, albo poszukiwać ochrony prawnej w ramach klauzuli *rebus sic stantibus*⁵⁶.

Aktualnie rozwój prawa restrukturyzacyjnego⁵⁷, alternatywnych metod rozwiązywania sporów⁵⁸ jak i ustawowa możliwość złożenia wniosku przez konsumenta o restrukturyzację zadłużenia wynikającego z kredytu hipotecznego⁵⁹, stanowi asumpt do określenia wzajemnych relacji pomiędzy różnymi postępowaniami niewypłacalnościowymi. Wszystkie bowiem postępowania: oddłużeniowe, upadłościowe, układowe oraz restrukturyzacyjne, z punktu widzenia kryterium przedmiotowego, zajmują się niewypłacalnością⁶⁰. Dlatego też w nowszej literaturze przedmiotu, część doktryny, proponuje traktować wszystkie powyższe postępowania jako jedną dziedzinę prawa – prawo o nie-

⁵⁴ F. Zoll, w: A. Olejniczak. (red.), System Prawa Prywatnego, t. 6, Prawo zobowiązań – część ogólna, Warszawa 2014, s. 1147. Autor jednocześnie wskazuje, że od czasów rzymskich, wykluczano traktowanie zwolnienia dłużnika z zobowiązania do świadczenia pieniężnego jako niemożliwość świadczenia, z uwagi na zagrożenie porządku gospodarczego oraz zaufania do systemu prawnego i udzielanej ochrony zobowiązaniu (*ibidem*, s. 1146). Zob. również: wyr. SN z 10.4.2003 r., III KKN 1320/00, OSN 2004, Nr 7–8, poz. 112, w którym wskazano, że okoliczność braku pieniędzy przez dłużnika nie jest niemożliwością świadczenia.

⁵⁵ P. Tereszkievicz, Zwolnienie z długów, s. 229, który jednocześnie wskazuje, iż konstrukcja ta nie znalazła żadnego poparcia ani w judykaturze, ani w piśmiennictwie (*ibidem*).

⁵⁶ Ponieważ sprawy przybrały taki obrót (łac.). W prawie polskim instytucja ta uregulowana została w art. 357¹ KC.

⁵⁷ Ustawa z 15.5.2015 r. – Prawo restrukturyzacyjne (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 1508).

⁵⁸ Ustawa z 23.9.2016 r. o pozasądowym rozwiązywaniu sporów konsumenckich (Dz.U. z 2016 r. poz. 1823), stanowiąca implementację dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/11/UE z 21.5.2013 r. w sprawie alternatywnych metod rozstrzygania sporów konsumenckich oraz zmiany rozporządzenia (WE) Nr 2006/2004 i dyrektywy 2009/22/WE.

⁵⁹ Art. 33 ustawy z 23.3.2017 r. o kredycie hipotecznym oraz o nadzorze nad pośrednikami kredytu hipotecznego i agentami (Dz.U. z 2017 r. poz. 819), stanowiąca implementację dyrektywy 2014/17/UE.

⁶⁰ A.J. Witosz, w: Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe, s. 619–621; R. Adamus, Miejsce prawa upadłościowego i naprawczego w systemie prawa, PUG 2011, Nr 1, s. 17–18.

wypłacalności⁶¹. Każde jednak z powyższych postępowań charakteryzuje odmienna aksjologia przyjęta przez ustawodawcę w celu rozwiązania konfliktu interesów⁶² powstałego na skutek niewypłacalności lub jej zagrożenia⁶³. Upadłość rozumiana jest jako niewypłacalność w stopniu poważnym, zwykle nieodwracalnym, a postępowanie wskazuje sposoby spieniężania majątku dłużnika oraz zaspokojenia z uzyskanych środków wierzycieli⁶⁴. Restrukturyzacja i układ mają na celu przeciwdziałać niewypłacalności i przywrócić zdolność do funkcjonowania w początkowym stadium niewypłacalności, a postępowanie ma regulować zasady i skutki zawierania układu dłużnika z wierzycielami oraz przeprowadzania działań sanacyjnych⁶⁵. Oddłużenie ma natomiast na celu umorzenie zobowiązań upadłego, a postępowanie wskazuje warunki na jakich może dojść do zwolnienia dłużnika ze spłaty swoich zobowiązań⁶⁶.

Innymi słowy, postępowanie oddłużeniowe przeznaczone dla osób fizycznych, aksjologicznie jest niezależne od pozostałych, powyżej wymienionych, postępowań niewypłacalnościowych⁶⁷. Norma bowiem nakazująca oddłużenie odchodzi od tradycyjnej zasady optymalizacji postępowania upadłościowego. W szczególności jest to charakterystyczne w przypadku tzw. planów zerowych, gdzie dłużnik nie posiada żadnego majątku ani dostatecznych dochodów na spłatę wierzycieli, a postępowanie prowadzi się wyłącznie w celu

⁶¹ R. Adamus, Miejsce prawa upadłościowego; *idem*, Prawo upadłościowe. Komentarz, Warszawa 2016, s. 5–7; A.J. Witosz, w: Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe, s. 619–621, którzy wskazują na centralną instytucję prawną – jaką jest niewypłacalność – stanowiącą główny przedmiot tej regulacji, a która jest zdefiniowana inaczej niż na gruncie prawa cywilnego. Odmiennie stanowisko prezentuje A. Hrycaj, która neguje wyodrębnianie odrębnej gałęzi prawa o niewypłacalności, wskazując, iż prawo upadłościowe i restrukturyzacyjne są „kompleksową regulacją prawną, której przedmiotem są relacje pomiędzy niewypłacalnym lub zagrożonym niewypłacalnością dłużnikiem, a jego wierzycielami” (A. Hrycaj, w: Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe, s. 7).

⁶² Konflikt interesów obejmuje różne płaszczyzny: relacja dłużnik – wierzyciele oraz wzajemne relacje wierzycieli pomiędzy sobą, gdyż każdy z nich dąży do uzyskania maksymalnego zaspokojenia swojej wierzytelności (*ibidem*, s. 10).

⁶³ *Ibidem*, s. 9–10.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Tzn. czynności prawne i faktyczne, zmierzające do poprawy sytuacji ekonomicznej dłużnika, mające przywrócić dłużnikowi zdolność do spłaty swoich zobowiązań, przy jednoczesnej prawnej ochronie przed egzekucją (*ibidem*).

⁶⁶ *Ibidem*; A. Witosz, A.J. Witosz, w: Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe, s. 627.

⁶⁷ Należy jednak podkreślić, iż ustawodawca polski przyjął normatywnie odmienną koncepcję regulując postępowanie oddłużeniowe jako odrębne postępowanie upadłościowe (art. 491¹ PrUpad).

oddłużenia dłużnika⁶⁸. Oddłużenie tym bardziej nie może być utożsamiane z układem w ramach postępowania układowego, albowiem nie zawsze będzie możliwa wymagana zgoda większości wierzycieli⁶⁹.

Postępowanie oddłużeniowe nie zrywa całkowicie z ogólnym nakazem wzajemnego wyważania interesów obu stron postępowania, tj. wierzycieli i dłużnika. Podstawowym celem postępowania jest oddłużenie. Niemniej w celu – chociaż częściowego zaspokojenia wierzycieli – stosowane są takie same środki prawne, jak w pozostałych postępowaniach niewypłacalnościowych, a świadczące o respektowaniu ogólnego imperatywu *pacta sunt servanda*. W zależności od majątku i dochodów dłużnika można wyróżnić następujące środki prawne:

- 1) likwidacja majątku dłużnika (środek wykorzystywany w postępowaniu upadłościowym jako sposób spieniężenia majątku dłużnika i przeznaczenia go na częściową spłatę wierzycieli);
- 2) plan spłaty części zobowiązań dłużnika z jego aktualnych dochodów (środek mogący być dobrowolnym układem pomiędzy dłużnikiem, a wierzycielami albo stanowić środek przymusu w celu restrukturyzacji zobowiązań dłużnika⁷⁰ i częściowego zaspokojenia wierzycieli).

Jednocześnie w aspekcie możliwych sądowych i pozasądowych rozwiązań prawnych należy zwrócić uwagę, iż postępowanie oddłużeniowe musi gwarantować sądową ochronę praw wierzycieli. Z uwagi na konsekwencje prawne oddłużenia, obejmujące pozbawienie praw własnościowych wierzycieli, wymagana jest gwarancja dostępu wierzycieli do sądu. Dlatego też postępowanie oddłużeniowe musi przewidywać sądową kontrolę, gdyż jego istota polega na tym, że nawet wbrew woli wierzycieli, dłużnik zostanie zwolniony z długów. Tymczasem zarówno sądowe, jak i pozasądowe postępowania, mające na celu restrukturyzację zadłużenia dłużnika, nie zawsze doprowadzą do jego całkowitego oddłużenia. Istotą bowiem postępowania restrukturyzacyjnego jest uniknięcie upadłości i umożliwienie terminowej spłaty zobowiązań. Restrukturyzacja może polegać zatem na częściowym zwolnieniu z długów. Częściowe lub też całkowite zwolnienie może przewidywać również postępowanie układowe lub ugoda pomiędzy wierzycielami i dłużnikiem. Postępowania ugodowe, układowe i restrukturyzacyjne charakteryzują się jednakże tym, że wierzyciele wy-

⁶⁸ Tym samym wierzyciele nie zostają zaspokojeni nawet w najmniejszym rozmiarze, a generowane są koszty postępowania.

⁶⁹ P. Tereszkievicz, *Zwolnienie z długów*, s. 247.

⁷⁰ Np. rozłożenie na raty, wstrzymanie spłaty rat, zmniejszenie wysokości rat.

rażają na nie zgodę przynajmniej kwalifikowaną częścią głosów. W postępowaniu oddłużeniowym dochodzi natomiast do zwolnienia z długu, pomimo wyraźnego sprzeciwu wierzycieli.

Reasumując powyższe rozważania, stwierdzić należy, iż postępowanie oddłużeniowe to aksjologicznie niezależne postępowanie, które musi przewidywać gwarancję dostępu wierzycieli do sądu, gdyż dłużnik będący osobą fizyczną, korzystając ze swojego roszczenia procesowego, pozbawia wierzycieli ich praw własnościowych, w całości i wbrew ich wyraźnej woli.

§ 2. Założenia i cele postępowania oddłużeniowego osób fizycznych

Problematyka oddłużenia budzi kontrowersje nie tylko terminologiczne i systemowe, ale zmusza również do refleksji, jakie konkretne cele uzasadniają zwolnienie dłużnika z obowiązku spłaty swoich zobowiązań. W doktrynie A. Hrycaj trafnie wskazała, iż cel określonej regulacji prawnej, to efekt jaki chciał osiągnąć ustawodawca w systemie stosunków społecznych poprzez zrealizowanie konkretnych założeń politycznych, społecznych i gospodarczych⁷¹. Postępowania oddłużeniowe, pomimo braku jednolitych światowych standardów, przeznaczone są generalnie dla uczciwych dłużników, którym z różnych względów w życiu się nie udało i popadli w nadmierne zadłużenie. Powyższe zastrzeżenie etyczne, wydaje się, że jest powszechnie akceptowane przez prawodawców. Pomimo różnic w dostępie do instytucji oddłużenia, nawet najbardziej liberalny w swych założeniach, system amerykański, wykluczył oddłużenie osób nieuczciwych⁷². Uzasadnieniem tej sytuacji są względy moralne, gdyż przeciwnie rozwiązanie, prowadziłyby do nadużycia prawa i zaprzęcałyby celom jakie legły u podstaw tej instytucji. Pojęcie „nieuczciwego” dłużnika jest każdorazowo definiowane w wewnętrznym porządku prawnym, np. poprzez wymienienie katalogu czynności wykluczających wszczęcie postępowania lub poprzez pojęcie dobrej wiary⁷³.

⁷¹ A. Hrycaj, w: *Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, s. 21–22.

⁷² A. Roter, *Analiza doświadczeń międzynarodowych, w: Niewypłacalność, nadmierne zadłużenie i etyka zobowiązań finansowych osób fizycznych. Przegląd doświadczeń międzynarodowych i analiza polskich badań – rekomendacje dla Polski w zakresie uregulowań prawnych*, Gdańsk-Warszawa 2007, s. 22.

⁷³ Zob. szerzej Rozdział V § 1 pkt II.2 niniejszej publikacji.

W anglojęzycznej literaturze przedmiotu, *M.D. Sousa* wyróżnił 5 głównych założeń ustawodawczych leżących u podstaw wprowadzenia przez prawodawców instytucji oddłużenia⁷⁴:

- 1) teoria współpracy z dłużnikiem: opiera się na założeniu, że oddłużenie jest nagrodą dla dłużnika za współpracę z wierzycielami i rzetelne wyjawienie swojego majątku w celu jego likwidacji i spłaty długów⁷⁵;
- 2) teoria kontroli impulsów i heurystyk: wychodzi z założenia, że ludzie nie są w stanie kontrolować swojej konsumpcji, a podejmując decyzje finansowe przeszacowują swoje dochody, nie doceniając ryzyka i zagrożeń, z tego też względu oddłużenie jest konieczne⁷⁶;
- 3) teoria humanitaryzmu: zakłada, że umorzenie długów i demonstracja miłosierdzia wobec nadmiernie zadłużonych dłużników są wystarczającym uzasadnieniem dla oddłużenia. Teoria ta odwołuje się do moralności w prawie naturalnym⁷⁷;
- 4) teoria rynkowa: wskazuje, że oddłużenie pozwala dłużnikowi na nowo uczestniczyć w otwartym rynku kredytowym i tym samym pozytywnie oddziałuje na gospodarkę krajową⁷⁸;
- 5) teoria utylitaryzmu: zakłada, że niewypłacalny dłużnik bez dalszych perspektyw staje się bezproduktywny, leniwy i musi korzystać z pomocy socjalnej, a zatem oddłużenie pozwala mu być w dalszym ciągu efektywnym członkiem społeczeństwa (poprzez zachętę do działania, przedsiębiorczości) a ponadto służy dobru rodzinnemu oraz zdrowiu fizycznemu i psychicznemu dłużnika⁷⁹.

⁷⁴ *M. D. Sousa*, *The Principle of Consumer Utility: A Contemporary Theory of the Bankruptcy Discharge*, 58 *University of Kansas Law Review* 2010, Nr 101, s. 584.

⁷⁵ *M.D. Sousa* podkreśla, że teoria ta była przede wszystkim stosowana w pierwszych ustawach upadłościowych. Historycznie bowiem celem oddłużenia również osób fizycznych było maksymalne zaspokojenie wierzycieli, a nie rehabilitacja uciskanych dłużników (*ibidem*).

⁷⁶ *Ibidem*, s. 585–587.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 587–589. Autor przytacza pogląd prof. *Flinta*, który twierdzi, że prawo upadłościowe w USA ewoluowało od odwetu i kary za szkody popełnione wierzycielom, do współczucia i troski o mniej zaradnych członków społeczeństwa (*ibidem*, s. 588).

⁷⁸ *Ibidem*, s. 589–591.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 591–602.

W doktrynie, z uwagi na politykę społecznego wpływu instytucji oddłużenia na gospodarkę wskazuje się na 5 podstawowych celów postępowania oddłużeniowego⁸⁰:

- 1) idea nowego startu (*fresh start*): związana jest z anglosaską liberalną polityką upadłościową (wywodzi się z amerykańskiego podejścia do upadłości gospodarczej – *business bankruptcy law*), bazuje na teorii ekonomicznej i utylitarnej, jak najszybszego powrotu niewypłacalnego dłużnika do życia ekonomicznego. Postępowanie oddłużeniowe w ramach *fresh start* jest szybkie i automatyczne⁸¹;
- 2) idea zasłużonego startu (*earned start*): związana jest z europejskim podejściem do oddłużenia, które przysługuje po sporządzeniu i wypełnieniu planu spłat. Postępowanie oddłużeniowe w ramach *earned start* oznacza ograniczony formalnie dostęp dla uczciwych, ale niefortunnych dłużników. Postępowanie jest długotrwałe z uwagi na generalnie obowiązkowy plan spłat mający spełniać funkcję raczej edukacyjną i sprawiedliwościową niż prowadzić do ekonomicznego zaspokojenia wierzycieli⁸²;
- 3) edukacja: wychodzi z założenia, że kłopoty finansowe dłużnika wynikają z jego złych nawyków. Postępowanie oddłużeniowe ma służyć ich zmianie i edukacji dłużnika, w szczególności poprzez plan spłat, ale dłużnik może również skorzystać ze specjalistycznego systemu doradztwa⁸³;
- 4) rehabilitacja: zakłada, że oddłużenie (częściowe lub całkowite) pozwoli dłużnikowi odzyskać kontrolę nad jego finansami i umożliwi mu ponowne korzystanie z rynku finansowego bez dyskryminacji z uwagi na jego wcześniejszą upadłość⁸⁴;

⁸⁰ U. Reifner, J. Kiesiläinen, N. Huls, H. Springeneer, Consumer Overindebtedness and Consumer Law in the European Union – Contract Reference No. B5-1000/02/000353 – Final Report to the Commission of the European Communities, Health and Consumer Protection Directorate-General, 2003, s. 165–169, http://www.knl.lv/raksti_data/1147/parskats_ES_2003.pdf (dostęp: 2.10.2018 r.); N. Huls, U. Reifner, J. Niemi-Kiesiläinen, H. Springeneer, Overindebtedness in European Consumer Law. Principles from 15 European States, Norderstedt 2010, s. 256–262.

⁸¹ U. Reifner, J. Kiesiläinen, N. Huls, H. Springeneer, Consumer Overindebtedness and Consumer Law, s. 165–166; A. Roter, Analiza doświadczeń, s. 22.

⁸² *Ibidem*, s. 25–26; U. Reifner, J. Kiesiläinen, N. Huls, H. Springeneer, Consumer Overindebtedness and Consumer Law, s. 166–167.

⁸³ *Ibidem*, s. 167–168.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 169.

- 5) karanie: co do zasady, jest przeciwieństwem systemu oddłużania; w praktyce oznacza, że dłużnik może mieć problemy np. z uzyskaniem kredytu lub otrzymać zakaz prowadzenia działalności gospodarczej⁸⁵.

Praktyczne funkcjonowanie postępowań oddłużeniowych w wielu ustawodawstwach, pozwoliło w literaturze na wyróżnienie pewnych kryteriów ryzyka wprowadzonych rozwiązań ustawodawczych, które zostały sklasyfikowane w doktrynie przez *M.D. Sousa*⁸⁶ jako:

- 1) hazard moralny: im większa liberalizacja przepisów oddłużeniowych, tym większa pokusa dla dłużników do podejmowania ryzykownych decyzji finansowych, mają bowiem świadomość, że i tak ich długi zostaną umorzone⁸⁷;
- 2) moralny obowiązek spełnienia świadczenia: funkcjonowanie postępowań oddłużeniowych osłabia historycznie ukształtowany etyczny nakaz honorowego wykonania zobowiązania⁸⁸;
- 3) przeniesienie kosztów i alokacja ryzyka: oddłużenie osób fizycznych będących dłużnikami instytucji finansowych (np. banku) powoduje, że straty jakie ponosi wierzyciel przerzuca na pozostałych klientów tego banku, podnosząc oprocentowanie lub inne koszty administracyjne prowadzenia rachunków, a jeżeli straty będą bardzo duże, dostępność do kredytów może zostać ograniczona. Tym samym koszty i ryzyko straty w przypadku upadłości zostają przeniesione na pozostałych „wypłacalnych” dłużników⁸⁹.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *M.D. Sousa*, *The Principle of Consumer Utility*, s. 608–613.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 609. Ponadto *M.D. Sousa* wskazuje na cztery obserwacje, które zmniejszają możliwość wystąpienia hazardu moralnego: 1) brak powszechnej wiedzy prawniczej o przebiegu postępowania oddłużeniowego; 2) statystycznie mały jest procent „nieuczciwych” dłużników; a ci „uczciwi” dzięki oddłużeniu mogą dużo więcej skorzystać; 3) koszty społeczne zatem globalnie są i tak dużo niższe niż gdyby nie było instytucji oddłużania; 4) oddłużenie związane jest ze stygmatyzacją społeczeństwa i nawet jeżeli ona maleje, to i tak nadal istnieje, zniechęcając do oddłużenia (*ibidem*).

⁸⁸ *Ibidem*, s. 610. Zwraca również uwagę na aktualnie malejące znaczenie zasady *pacta sunt servanda* i liczne od niej wyjątki w prawie prywatnym. Ponadto moralna odpowiedzialność za zawarte zobowiązanie dotyczy obu stron umowy. Z uwagi zatem na znaczną dysproporcję sił na rynku, również wierzyciel powinien być odpowiedzialny za nieroztropne pożyczanie pieniędzy, a nawet wykorzystanie trudnej sytuacji dłużnika (*ibidem*, s. 609–610).

⁸⁹ *Ibidem*, s. 610–612. Zagrożenia wynikające z „podziału kosztów i przeniesienia ryzyka” i tak są niższe dla społeczeństwa w porównaniu z wydatkami konsumentów, którzy w wyniku oddłużenia mogą nadal konsumować i stymulować gospodarkę narodową do wzrostu. Biorąc dodatkowo